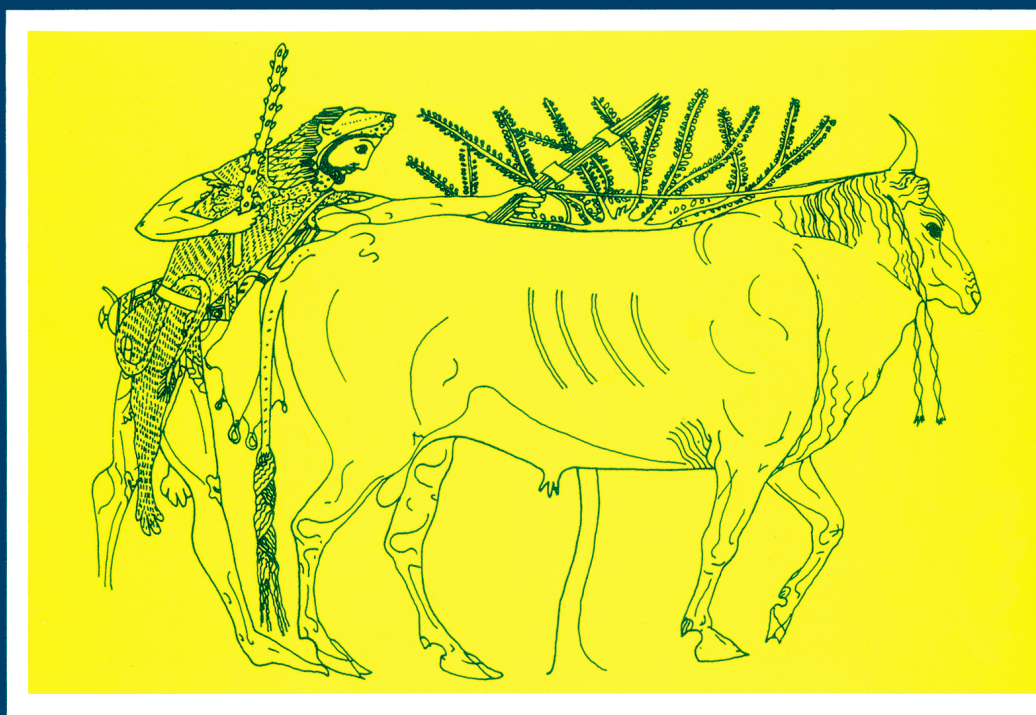

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

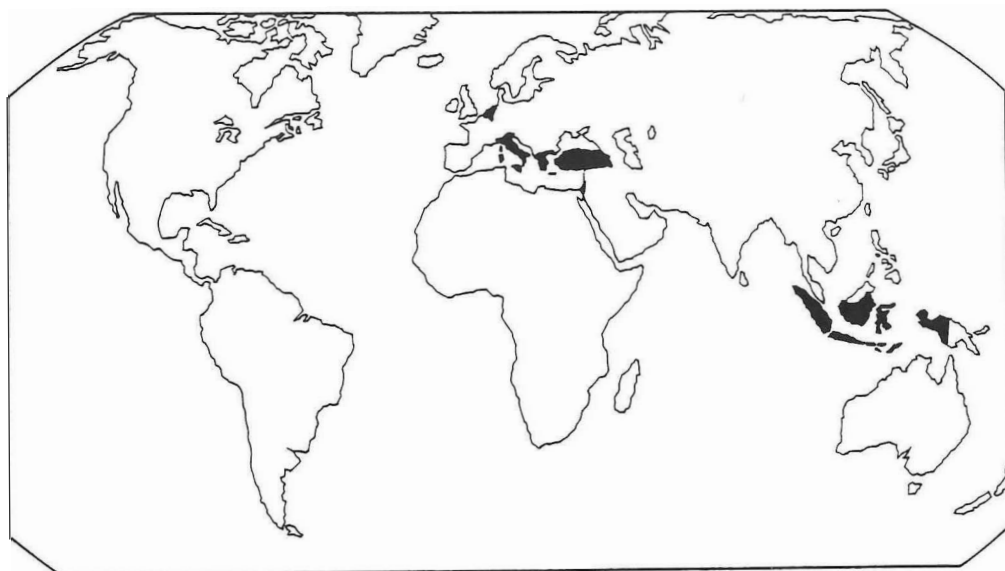
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

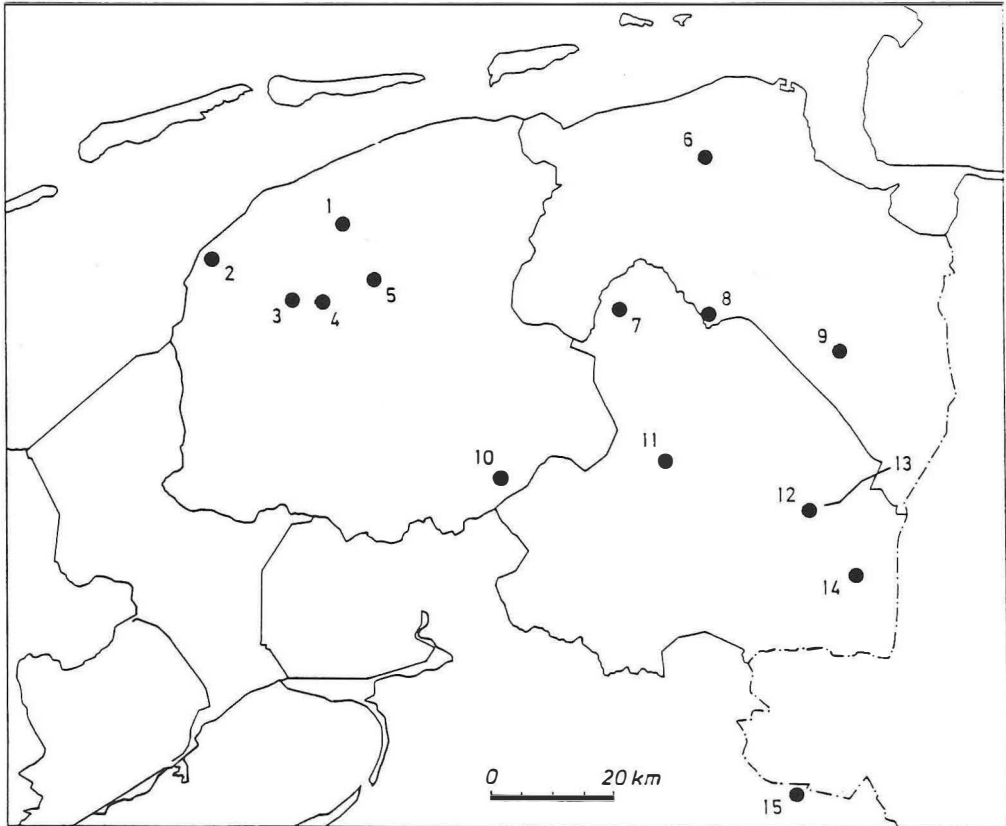
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

TERUGKEER NAAR SULAWESI

G.-J. Bartstra

In de Walanae-vlakte van centraal Zuid-Sulawesi (Indonesië) ligt het stadje Soppeng. Bezienswaardig zijn er de chaotische lay out van de straten, enkele bomen met krijsende *kalongs*, en een statig huis op een heuvel. Dat huis trekt de aandacht. Het zou niet misstaan aan de Veluwezoom, ergens aan de goede kant van de IJssel. Maar het domineert in het verre Soppeng trots de omgeving, en misschien was dat zo ook wel de bedoeling van de bouwers. Want zo'n honderd jaar geleden is het neergezet als woning van de 'controleur', in de oude Indische hiërarchie voor het volk althans een figuur van aanzien. In 1947 was het huis tot *pasanggrahan* geworden, ofwel lokaal hotel; smoezelig onderkomen biedend aan handelsreizigers en andere losse passanten. Onder hen bevond zich de prehistoricus Van Heekeren.

Van Heekeren, 'Oom Bob' voor intimi, was een figuur die zou passen in de verhalen van Alberts. Reeds vroeg balorig naar de Oost vertrokken, ontwikkelde hij zich tijdens een onstuimig plantersbestaan in het Jemberse, tot bokser en deskundige op het terrein van de prehistorie van Zuidoost-Azië. Toen de kruitdamp van de tweede wereldoorlog was opgetrokken, en Van Heekeren terugkeerde uit krijgsgevangenschap, kreeg hij een baan bij de Oudheidkundige Dienst. Zijn werkterrein werd Sulawesi, dat toen nog Celebes heette, en met twee apen en een kakatoe ging hij wonen aan de zompige rizoforenkust van Watangpone, in de buurt van een grafheuvel, waarin hij meteen de schop zette als eerste daad van een officieel prehistoricus. Toch was hij maar matig geïnteresseerd in de botten van *Homo sapiens*. Diens voorloper moest hij hebben, *Homo erectus*. De resten daarvan waren op Java gevonden, dus waarom zou dat op Sulawesi niet kunnen gebeuren? Er was nog nooit naar gezocht

door iemand die fossielen en artefacten in het veld herkennen kon. Van Heekeren nam die taak op zich.

"Zwerfers zijn zij die leven naar de wind", zei Augusta de Wit in een verhaal over de rusteloze Buginezen. Van Heekeren, zwerver bij uitstek, vond verwantschap bij dat volk in Zuid-Sulawesi, en hij was graag in hun dorpen. Daaromheen lagen de akkers, waar hij tussen maïs en tabak naar sporen van de oermens zocht. Favoriet was het stroomgebied van de Walanae, een brede en trage rivier, die reminiscenties wekte aan de Solo op Java. In de oevers van de Solo was *Homo erectus* gevonden, dus wellicht bood de Walanae dezelfde kansen?

In de *pasanggrahan* van Soppeng was Van Heekeren neergestreken in het najaar van 1947, toen de regentijd was aangebroken en het zoeken op het lemige land langs de Walanae onmogelijk werd. In de centrale hal van het huis, met de gebroken tegelvloer en de sombere trap omhoog, kwamen de gasten 's avonds samen om er thee te drinken en nieuws uit te wisselen, vaak bij het licht van een olielamp, want electriciteit was toen schaars in centraal Zuid-Sulawesi. In die ambiance zag Van Heekeren de artefacten van de oermens.

Ze werden hem getoond door Olivier, een andere in Soppeng verdwaalde, die officieel van gouvernementswege iets van doen had met landbouw, en daartoe ook in het stroomgebied van de Walanae aan het werk was. Bij de *kampung* Beru had hij interessante stenen gevonden van rode jaspis en gele chalcedoon. Van Heekeren herkende direkt intentioneel vervaardigde afslagen, met slagplatform en bulbus. Retouche was er ook, en de verzameling stenen van Olivier kon gerangschikt worden in vele soorten *scrapers* en *points*.

Dus ging Van Heekeren naar Beru, en de omgeving werd er ondanks de regen grondig

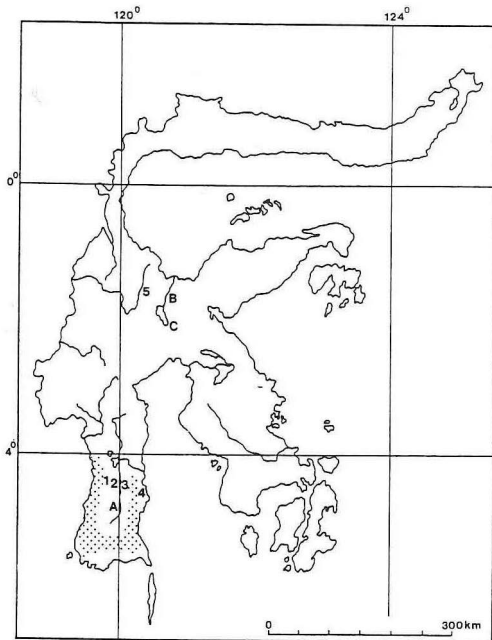

Fig. 1. Het eiland Sulawesi. A. Walanae rivier; B. Poso rivier; C. Poso meer; 1. Soppeng; 2. Cabenge; 3. Beru; 4. Watangpone; 5. Wuasa.

verkend. Veel artefacten verzamelde hij, afslagen voornamelijk, maar ook enkele *chopping-tools*, bewerkte rivierrollstenen, die in die dagen werden beschouwd als de eerste werktuigen van de ontwakende mens. Van Heekerens triomf kwam toen hij 'temidden van de tabak', zoals hij later geestdriftig kon verhalen (en hij wás in het Jemberse tabaksplanter geweest), versteen-de resten van vertebraten vond, waaronder olifantmolaren en kaken van merkwaardige zwijnen. Fossielen en werktuigen leken beide in situ in een grinddek voor te komen dat in het heuvelige gebied rond Beru op vele plaatsen te traceren viel. Volgens Van Heekeren was het een kwestie van tijd of de resten van *Homo erectus* zouden ook te voorschijn komen.

De legendarische dagen van 1947 liggen een halve eeuw achter ons. Het statige huis in Soppeng is er nog, maar nutteloos nu en dichtgetimmerd, in een overwoekerde tuin.

Het huis haalt zo de honderd jaren niet. De *kampong* Beru is een te groot dorp geworden, met een centrale asfaltweg en door-gaand verkeer. De akkers met maïs en ta-bak zijn verdwenen en men vindt er nu ca-caotuinien met afgevallen bladeren die de bodem verhullen. De werktuigen hebben een plaats gevonden in de handboeken over de prehistorie van Zuidoost-Azië en vormen de paleolithische 'Cabenge-industrie'. De vertebratenfossielen zijn nu vermaard door een lange reeks publicaties van de Leidse paleontoloog Hooijer, en worden aangeduid met 'Archidiskodon-Celebo-choerus-fauna'. Maar de glansrol die was toebedacht aan *Homo erectus* is nooit gespeeld.

In een rapport over de vondsten uit het stroomgebied van de Walanae is gezegd dat de oudste er voorkomende werktuigen ge-associeerd moeten worden met de eerste groepen *Homo sapiens* die er arriveerden, zo'n zestigduizend jaren terug (Bartstra et al., 1991). *Homo erectus* heeft Sulawesi waarschijnlijk nooit bereikt. De dierenfos-sielen zijn veel ouder en dateren uit het Plio-Pleistoceen, zo'n twee miljoen jaren geleden. Dus behalve dat ze toevallig bij elkaar liggen hebben fossielen en werktui- gen niets met elkaar van doen. Dit inzicht is gerijpt in het veld, in een lange worsteling met koppige, onherleidbare feiten. Stratigrafisch en geomorfologisch onder-zoek bracht de oplossing.

Het grinddek in de heuvels bij Beru blijkt van geringe dikte en is niet uniform. Langs de Walanae gaat het om terrasgrind: een bestrooiing op twee niveaus, een hoog-terras en een middenteras. Een laagterras is er ook, maar dat bestaat uit fijner sedi-ment. In de heuvels meer verwijderd van de Walanae ligt andersoortig grind, hoeki-ger en kleiner. Dit grind is een erosiepro-duct van de conglomeratische zandsteen die bij Beru de ondergrond vormt, en die in enkele lage heuvelruggen is geplooid. Het grind rond Beru is dus van tweërlei oor-sprong, en waar terrasgrind en erosiepro-duct zijn vermengd, nauwelijks te schei-den.

Stenen werktuigen vindt men in het ter-

Fig. 2. Rolstenen van een Walanae terras.

rasgrind, nooit in dat erosieproduct. Vertebratenfossielen komen juist in dat erosieproduct voor, en heel sporadisch in het terrasgrind. In dat laatste geval zijn ze allochtoon. In feite liggen de fossielen in situ in het vaste gesteente van de ondergrond, de zandsteen met grindlenzen.

Men moet zich het zuidelijke gedeelte van de zuidarm van Sulawesi in het Neogeen, zo'n tien miljoen jaren geleden, denken als een hoefijzervormig eiland (het gestippelde gedeelte in fig. 1). In de ondiepe binnensee, in het westen, zuiden en oosten omsloten door bergen, vormden zich mariene sedimenten, als klei, kalk, en mergel. Langzaam begon die zee te verlanden. Dat is zichtbaar in de stratigrafische profielen van dat voormalige bekken, waar op de klei zich zand bevindt en grind, met hier en daar bruinkool, bladafdrukken, en versteend hout. De verlanding begon in het zuiden: terrestrisch sediment daar correspondeert in ouderdom met marien sediment in het noorden.

Ook de profielen rond Beru tonen het verdwijnen van de binnensee in het grover worden der afzettingen, van klei, naar zand, naar grind. Alleen in het allerbovenste stukje van het profiel, daterend uit het boven-Neogeen of basale Pleistoceen, zo'n twee miljoen jaren geleden, vindt men versteende resten van landvertebraten. In Zuid-Sulawesi zijn die fossielen vooralsnog alleen in de wijde omgeving van Beru aangetroffen. Dat betekent niet dat de dieren elders op het oude eiland niet zijn geweest. Maar alleen in het noorden, rond het huidige Beru, waar omtrent de overgang Plio-Pleistoceen de verlanding van die eertijdse zee haar voltooiing vond en waar lagunes prevaleerden, waren de omstandigheden voor fossilisatie blijkbaar gunstig.

Elders op Sulawesi zijn ook zulke oude binnenseeën te traceren. Een aanknopingspunt vormen de langgerekte depressies die van de kust diep het land in gaan. In het noorden vindt men bijvoorbeeld de Poso rivier en het Poso meer (fig. 1); het laatste

Fig. 3. Fragment van een stegodont-kies uit de omgeving van Wuasa. Hoogte is 14 cm.

is zonder twijfel het restant van een marien bekken. Ten westen van het meer ligt een gebergte, en ten westen daarvan ligt ook een vlakke streek met sedimenten die wijzen op een vroegere verbinding met de open zee. In de buurt van het dorp Wuasa zijn daar in de toplagen van het profiel resten van stegodonten gevonden, olifantachtigen, die ook van Zuid-Sulawesi bekend zijn (Bartstra & Hooijer, in druk).

Wuasa is niet gemakkelijk te bereiken. De tocht is moeilijk, over rivieren zonder bruggen en langs hellingen waar zelfs een vierwielaandrijving problemen heeft. Men moet er nog beducht zijn voor middeleeuwse aandoeningen als melaatsheid en builenpest. En er is de schistosomiasis, veroorzaakt door in de huid dringende wormlarven, zodat men langs de riviertjes en meren alleen veldwerk kan doen met lange laarzen en handschoenen aan. Maar ondanks dat is het een fascinerend gebied om te exploreren, ook door de merkwaardige stratigrafische parallel met de vindplaatsen rond Beru: een verlandend bekken, met in het topsediment vertebraten. Zullen ook daar werktuigen worden gevonden?

Summary

The southern part of the island of Sulawesi (Indonesia) is well-known for its vertebrate fossils and stone artifacts. Contrary to the original idea, it may be assumed that the fossils date from the Plio-Pleistocene, and the artifacts from the second half of the Upper Pleistocene, thus to be correlated with the first bands of *Homo sapiens* to reach the island.

Mention is also made of a newly discovered fossil locality in the northern part of Sulawesi, where fieldwork is now in progress. The stratigraphy suggests parallels with the southern sites.

Literatuur

- Bartstra, G.-J., S.G. Keates, Basoeki & B. Kallupa, 1991. On the dispersion of *Homo sapiens* in Eastern Indonesia: The Palaeolithic of South Sulawesi. *Current Anthropology* 32, pp. 317-321.
- Bartstra, G.-J. & D.A. Hooijer, in druk. New finds of fossil vertebrates from Sulawesi (Indonesia). *Lutra*.